

57

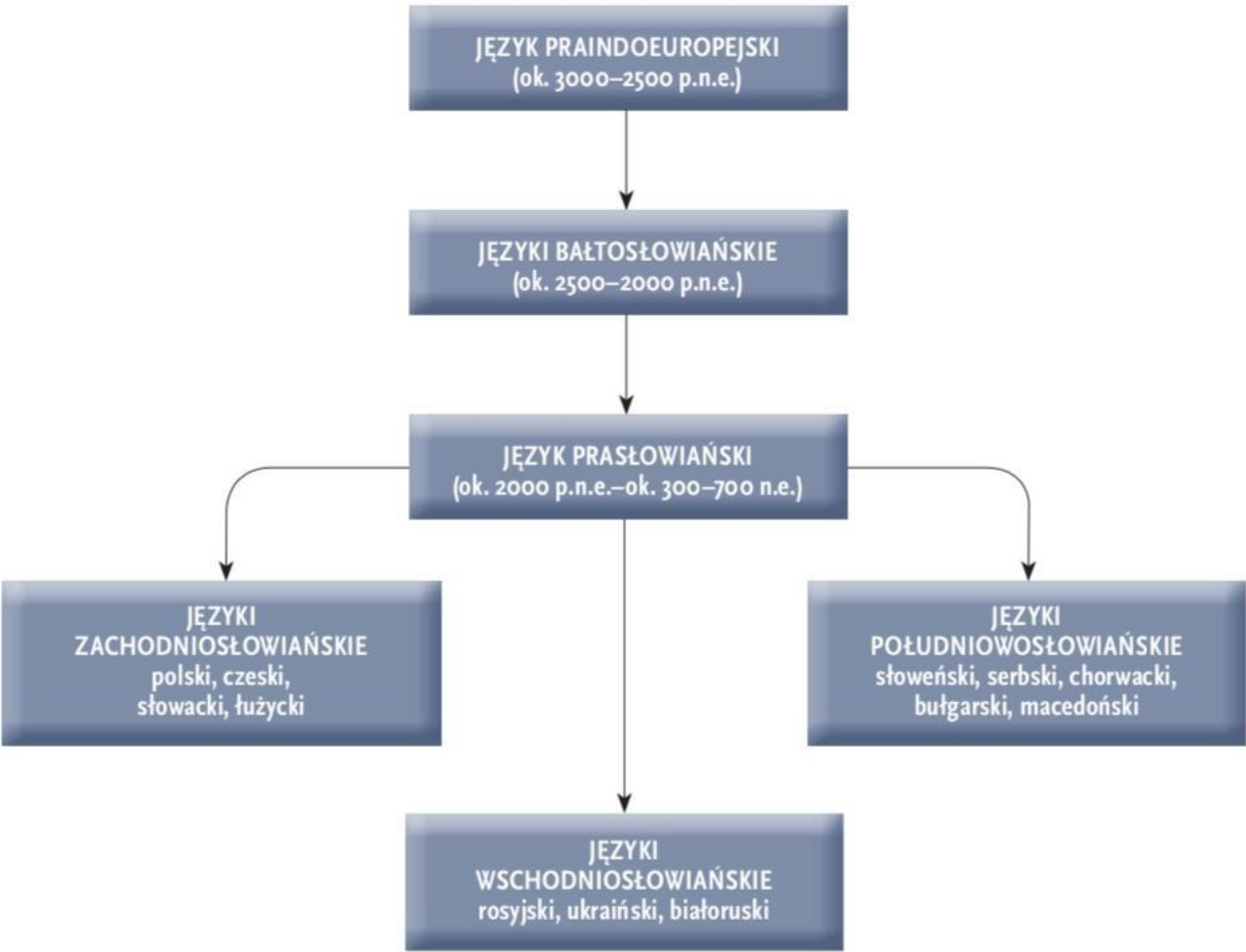
A na świecie zbożny pobyt...
Trwałość i zmiana
języka w dziejach

J Każdy system językowy ulega wraz z upływem czasu zmianom. Niektóre jego elementy przekształcają się, inne całkowicie giną, a w ich miejsce pojawiają się nowe... Na przestrzeni dziejów zmieniają się także funkcje elementów językowych. W tej lekcji omówimy kilka zmian, którym uległa polszczyzna od czasów powstania *Bogurodzicy*.

POCHODZENIE JĘZYKA POLSKIEGO

Większość języków europejskich wywodzi się z jednego systemu praindoeuropejskiego, który zróżnicował się na wiele języków plemiennych, z nich z kolei wyodrębniły się języki

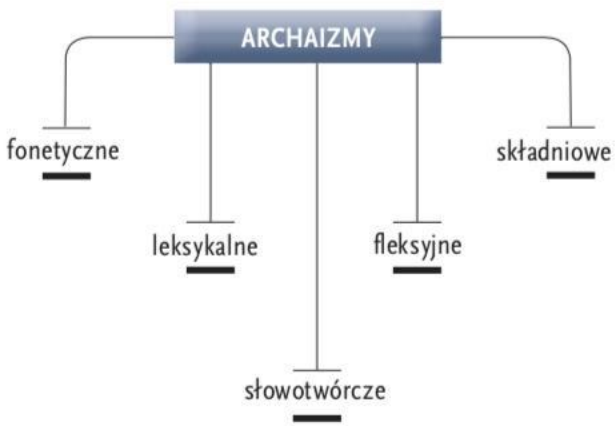
narodowe. Język polski należy do grupy języków słowiańskich (obok np. czeskiego, rosyjskiego czy chorwackiego). Języki te mają wiele wspólnych cech systemowych oraz wiele podobnych elementów językowych.

DAWNOŚĆ I NOWOŚĆ W JĘZYKU

Zmiany systemu językowego odbywają się w sposób ciągły i stanowią proces. Dlatego w każdym języku występują zarówno formy stare, które zaczynają zanikać, jak i nowe, stopniowo się upowszechniające. Formy, które rozpoznajemy jako dawne, nazywamy **archaizmami** (patrz też: pojęcia kluczowe, s. 86).

Wyróżniamy kilka rodzajów archaizmów:

Zmiany w języku dotyczą w największym stopniu podsystemu leksykalnego. W związku ze zmieniającą się rzeczywistością słownik potrzebuje nowych słów, a niektóre wyrazy stają się niepotrzebne. Nowe słowa w języku nazywamy **neologizmami**. Powstają one albo wskutek wykorzystania możliwości słowotwórczych danego języka, albo wskutek zapożyczeń z innych języków, albo (najczęściej) wskutek inwencji językowej – stworzenia całkiem nowych wyrazów. Na przykład słowo *komputer* istnieje w polszczyźnie nie dłużej niż 50 lat i zostało zapożyczone z języka angielskiego, który przejął je z łaciny (*computare* – liczyć, rachować). Czasami istniejące w słowniku wyrazy zmieniają swoje znaczenia. Takie zjawisko nazywamy **neosemantyzacją**, a powstałe w ten sposób słowa – **neosemantyzmami**. Przykładem może być występujący w *Bogurodzicy* wyraz *zbożny*, który ok. XV w. zmienił swoje znaczenie i zaczął oznaczać „pobożny”, „cnotliwy”, a nie „bogaty”.

ARCHAIZMY W BOGURODZICY

Z każdej dawnej wypowiedzi językowej możemy dowiedzieć się wiele o systemie językowym z czasów, w których ta wypowiedź powstała, oraz o zmianach, jakie się dokonały w języku do chwili obecnej. Na przykładzie *Bogurodzicy* możemy dostrzec cechy średniowiecznej polszczyzny oraz porównać ją z dzisiejszym językiem polskim.

Przykładem **archaizmu fonetycznego** występującego w pieśni jest brzmienie imiesłowa biernego *ślawiena* (obecnie *ślawiona*). Przekształcenie głoski *e* w *o* przed spółgłoskami przedniojęzykowozębowymi twardymi nazywane jest **przegłosem polskim**.

Wśród **archaizmów leksykalnych** występujących w *Bogurodzicy* można znaleźć następujące słowa:

- *zwolena* – forma bierna od *zwoleć* („wybrać”), dziś w polszczyźnie istnieje przekształcona postać tego słowa: *woleć* (tylko w wyrażeniu *woleć coś od czegoś*), a także słowo z tym rdzeniem: *zwolennik*;
- *spuść* – w znaczeniu z *Bogurodzicy* (*spuścić* jako „podarować”, „obdarzyć”) już nie występuje;
- *napełń* – w znaczeniu z *Bogurodzicy* (*napełnić* jako „spełnić”, „wypełnić”) także już nie występuje;
- *jego(-ż) / ją(-ż)* – dziś funkcję tych zaimków pełnią słowa: *którego(-ż)*, *którą(-ż)*;
- *nosimy* – dziś mówimy *wnosimy*, *zanosimy* (modlitwę);
- *zbożny* – dziś słowo to oznacza „szlachetny” (np. *zbożny cel*, *zbożne dzieło*); w *Bogurodzicy* oznaczało ono: „bogaty”, „dostatni”;
- *żywot* – dzisiaj słowo rzadkie, wyraźnie rozpoznawalne jako dawne, odpowiada mu współczesne słowo *życie*.

Przykładem **archaizmu słowotwórczego** jest tytuł *Bogurodzicy*. Zawiera on w sobie dwa niewystępujące już w polszczyźnie zjawiska słowotwórcze:

- zrost wyrazów, z których pierwszy jest w celowniku (dzisiejsza polszczyzna pozwala na połączenie: *Bogarodzica*);

- słowo *rodzić* z formantem tworzącym formę żeńską: *-a*; w dzisiejszej polszczyźnie nie ma możliwości utworzenia od tego rdzenia formy żeńskiej; występuje za to forma liczby mnogiej: *rodzić*.
- Wyraz *matka* – dziś neutralny emocjonalnie – był w czasach *Bogurodzicy* zdrobnieniem, formę neutralną stanowił wyraz *mać*. Wśród **archaizmów fleksyjnych** występujących w *Bogurodzicy* można wskazać zarówno

formy deklinacyjne, jak i koniugacyjne. Przykładem dawnej formy koniugacyjnej jest końcówka *-i (-y)* w formach trybu rozkazującego, np. *spuści*. Dziś słowo to ma końcówkę zerową: *spuść*.

Archaizmem składniowym jest wyrażenie *Bogiem ślawiena* – w dzisiejszej polszczyźnie użylibyśmy konstrukcji „przez Boga wielbiona (ślawiona)”.

ĆWICZENIA

1. Znajdź w *Bogurodzicy* imiesłów bierny (inny niż *ślawiena*) i wskaż w nim ślad po przegłosie polskim.
2. Wyjaśnij, na czym polega archaiczność brzmieniowa słowa *krzyciel*.
3. Określ budowę słowotwórczą wyrazu *gospodzin*, uzasadnij jej archaiczność. Skonstruuj współczesny wyraz o tym samym znaczeniu, pochodzący od tego samego rdzenia.
4. Znajdź w *Bogurodzicy* przykłady archaicznych końcówek czasowników w trybie rozkazującym. Podaj współczesne formy tych wyrazów.

PRACA DOMOWA

1. Przytocz słowo, którego znaczenie uległo zmianie. Podaj dawne i współczesne znaczenia tego słowa.
2. Określ budowę słowotwórczą wyrazu *bożyc*, uzasadnij jej archaiczność. Podaj przykład innego wyrazu zbudowanego w taki sposób.
3. Wśród imion lub nazw miejscowości znajdź przykłady zrostów z celownikiem *Bogu-*.
4. Dokonaj analizy budowy słowotwórczej wyrazu *przebył*. Skonfrontuj jego znaczenie ze znaczeniem słowa *pobył*; wskaż różnice.

➔ **NAJSTARSZY PRZEKAZ RĘKOPIŚMIENNY BOGURODZICY z 1407 r., przechowywany w Bibliotece Uniwersytetu Jagiellońskiego**
Zgodnie z ówczesnym obyczajem tekst pieśni jest zaopatrzony w nuty.

MINIPRZEWODNIK. WYNAŁAZKI ŚREDNIOWIECZA, CZ. 2.

PAPIER. Zastąpiono nim bardzo drogi, znany od starożytności pergamin, sporządzany ze skór cielęcych albo koźlich. Do produkcji papieru używano materiału znacznie tańszego: rozdrobnionych włókien ze szmat oraz kleju. Taki papier (zwany dziś czerpanym) ma trwałość ponad 500 lat. Pierwsze papiernie powstały na terenach Hiszpanii, która należała do Arabów, później – w XIII w. – powstawały papiernie we Włoszech. Od tego momentu produkcja papieru rosła lawinowo. Wiązało się to bezpośrednio z upowszechnianiem wykształcenia, a pośrednio – z powstawaniem uniwersytetów.

WITRAŻ jest techniką zdobniczą charakterystyczną dla gotyckich katedr (od 1. poł. XIII w.) polegającą na montowaniu w ołowiane ramki kolorowego szkła tak, by z wielu elementów powstał określony wzór. Witraż wykorzystuje działanie światła słonecznego, które przenikając przez kolorowe szybki, ożywia je i daje efekt blasku. Umieszczone w otworach okiennych witraże służyły w średniowieczu zarówno do celów estetycznych, jak i dydaktycznych: były dla analfabetów swoistą Biblią w obrazkach (tzw. *Biblia pauperum* – Biblia dla ubogich).

KOMPAS to przyrząd nawigacyjny do żeglugi morskiej, wykorzystujący magnetyzm Ziemi. Rozpowszechnił się po 1280 r. Dzięki kompasowi można było pływać zimą, przy zachmurzonym niebie, gdy Gwiazda Polarna – przewodniczka żeglarzy – była niewidoczna. Statki z usprawnioną nawigacją

przestały trzymać się brzegów, marynarze nabrali wiary we własne możliwości. Wynalezienie kompasu przyczyniło się do powstawania coraz dokładniejszych map, a pośrednio – do wielkich odkryć geograficznych w 2. poł. XV w.

OKULARY są najbardziej (obok papieru) rozpowszechnionym wynalazkiem średniowiecza. Wynaleźli je najprawdopodobniej w XI w. uczeni arabscy, świetni znawcy anatomii i medycyny; włoski podróżnik Marco Polo widział je podobno na dworze cesarza Chin. W Europie wytwarzanie okularów rozpoczęło się ok. 1285 r. we Włoszech, soczewki produkowano wówczas z oszlifowanego kryształu górskiego. Początkowo okulary służyły tylko dalekowidzom, dopiero od XV w. zaczęto wyrabiać soczewki dla osób krótkowzrocznych. W średniowieczu okulary były symbolem ciekawości świata, ich rozpowszechnienie wiąże się z wynalazkiem druku i... z coraz mniejszymi czcionkami drukarskimi.

← **CZYTAJĄCY APOSTOŁ**, pocz. XV w., fragment obrazu ołtarzowego z kościoła w Bad Wildungen, Niemcy

Jest to jedno z pierwszych przedstawień okularów; czytający podtrzymuje je ręką, gdyż zauszniki wynaleziono dopiero w XVII w.

